

८. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक

(Maharashtra State Co-operative Bank)

८.१ प्रस्तावना

८.२ अर्थ व व्याख्या

८.३ कार्ये

८.४ समस्या

८.५ उपाय

८.६ सारांश

८.७ महत्वाच्या संज्ञा

८.८ स्वाध्याय

८.१ प्रस्तावना (Introduction)

भारत हा शेतीप्रधान देश आहे. कृषी उद्योगाचे स्वरूप हंगामी आहे. ठरावीक काळात कृषी उद्योगासाठी अर्थपुरवठ्याची जास्त गरज असते. महाराष्ट्रातील सहकारी पतपुरवठ्याची रचना त्रिस्तरीय आहे. गावपातळीवर सहकारी पतपुरवठा संस्था, जिल्हापातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका कार्य करतात तर राज्यातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची संघ संस्था म्हणून राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बँक (शिखर बँक) कार्य करते.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ही महाराष्ट्रातील शिखर बँक आहे. पतपुरवठ्याच्या त्रिस्तरीय रचनेत तिचे स्थान सर्वोच्च असते म्हणून तिला शिखर बँक (Apex Bank) असे म्हणतात. सन १९१४ मध्ये मॅक्लेगन समितीने भारतात शिखर सहकारी बँकेची आवश्यकता प्रतिपादन केली. प्राथमिक सहकारी संस्थाना मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या सहकार्याने कर्जाची गरज पूर्ण करण्याकरिता, त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवण्याकरिता आणि त्यांच्या कार्यात सुसूत्रता आणण्यासाठी राज्य सहकारी बँकेची स्थापना झाली.

राज्य सहकारी बँक ही राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांचा संघ असतो. मुंबई प्रांतात ११ ऑक्टोबर, १९११ रोजी राज्य सहकारी बँकेची स्थापना झाली. प्रत्येक राज्यासाठी एक शिखर बँक कार्य करते. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे आहे. राज्य सहकारी बँक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व प्राथमिक सहकारी पतसंस्थेच्या माध्यमातून अप्रत्यक्षपणे शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करते.

८.२ अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition) :

• अर्थ (Meaning) :

सहकारी तत्वावर राज्यातील कृषी व्यवसायाचा सर्वांगीण व समतोल विकास व्हावा म्हणून कृषी पतपुरवठा करणाऱ्या राज्यातील सर्वोच्च सहकारी बँकेला राज्य सहकारी बँक असे म्हणतात. राज्यातील सहकारी चळवळीचा समतोल विकास घडवून आणणे हे तिचे प्रमुख उद्दिष्ट असते. राज्यातील सहकारी चळवळ आणि रिझर्व्ह बँक, नाबार्ड यांच्यातील महत्वाचा दुवा म्हणून जी बँक कार्य करते तिला राज्य सहकारी बँक असे म्हणतात.

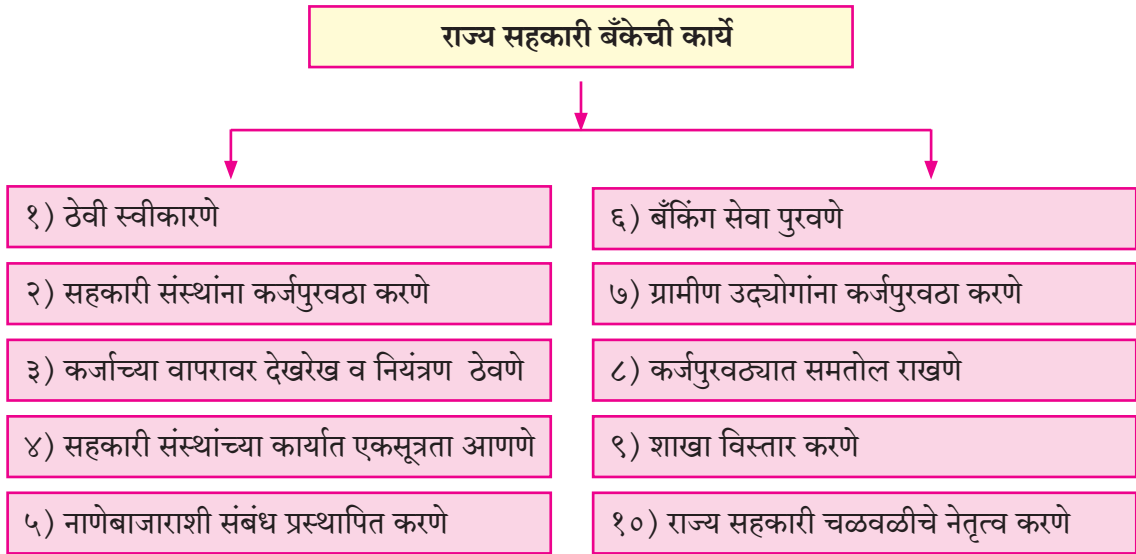
राज्यातील सहकारी संस्थांना पतपुरवठा करणारी राज्यातील सर्वोच्च सहकारी संस्था म्हणजे राज्य सहकारी बँक होय.

● व्याख्या(Definition)

- “राज्य सहकारी बँक म्हणजे राज्यातील सहकारी चळवळीला अर्थपुरवठा करणारी राज्यातील सर्वोच्च बँक होय. भांडवलाचे एकत्रीकरण करून निरनिराळ्या क्षेत्रांमध्ये आवश्यकतेप्रमाणे निधी खेळवून तेथील मागासलेपणा दूर करणे, विकासाला चालना देणे व संपूर्ण राज्यातील सहकारी क्षेत्राचा समतोल विकास घडवून आणणे, या उद्देशाने कार्य करणारी शिखर संस्था म्हणजे राज्य सहकारी बँक होय.” – श्री. जे. पी. नियोगी
- “शिखर बँक म्हणजे ज्या संस्थेच्या कार्यक्षेत्राचा विस्तार संपूर्ण महाराष्ट्रात असेल, सदस्य म्हणून तिच्याशी संलग्न असलेल्या संस्थांच्या मुख्य उद्दिष्टांचे संवर्धन करणे तसेच त्यांना सुविधा आणि सेवा पुरविणे हा तिचा मुख्य उद्देश असेल. निबंधकाने जी संस्था शिखर संस्था म्हणून वर्गीकृत केलेली असेल अशी संस्था होय.” – महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६०.

८.३ राज्य सहकारी बँकेची कार्ये (Functions of State Co-operative Bank) :

राज्य सहकारी बँक राज्यातील सर्व सहकारी बँकांची बँक (शिखर बँक) म्हणून कार्य करते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची बँक म्हणून राज्य सहकारी बँकेला पुढील कार्ये पार पाडावी लागतात.

- १) **ठेवी स्वीकारणे :** राज्य सहकारी बँक आपल्या सभासद जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडून, बिगर सभासदांकडून व कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्थांकडून ठेवी स्वीकारते. जिल्हा परिषदा, शैक्षणिक संस्था, नगरपालिका इत्यादी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या ठेवी स्वीकारते. राज्य सहकारी बँक मोठ्या प्रमाणात ठेवी स्वीकारून, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची खेळत्या भांडवलाची गरज पूर्ण करते.
- २) **सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करणे :** राज्य सहकारी बँकेला मोठ्या प्रमाणात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना व राज्यातील इतर सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करावा लागतो. राज्यातील सहकारी प्रक्रिया संस्था, सहकारी ग्राहक संस्था, सहकारी खरेदी-विक्री संस्था, सहकारी गृहनिर्माण संस्था, सहकारी औद्योगिक संस्था इत्यादी सहकारी संस्थांना राज्यसहकारी बँक पतपुरवठा करते. प्राथमिक सहकारी पतसंस्थेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना अप्रत्यक्ष कर्जपुरवठा करते.

- ३) **कर्जाच्या वापरावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे :** जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, सहकारी प्रक्रिया उद्योग, राज्यस्तरीय औद्योगिक सहकारी संस्था यांना कर्जपुरवठा केल्यानंतर त्या कर्जाचा विनियोग कशा प्रकारे करतात यावर राज्य सहकारी बँक देखरेख ठेवते. तसेच सहकारी संस्थांना कर्ज दिल्यानंतर त्यांनी कर्जाचा अयोग्य वापर टाळून व थकबाकीचे प्रमाण मर्यादित ठेवावे म्हणून वेळोवेळी सूचना देते व तज्ज्ञ व्यक्तींकडून सभासद सहकारी संस्थेची तपासणी करते.
- ४) **सहकारी संस्थांच्या कार्यात एकसूत्रता आणणे :** सहकारी पतसंस्था, सहकारी प्रक्रिया संस्था, सहकारी बँका सहकारी ग्राहक संस्था अशा प्रकारच्या सहकारी संस्था राज्यात कार्यरत असतात. या सर्व सहकारी संस्थांच्या कार्यामध्ये एकसूत्रता आणल्याशिवाय सहकार चळवळीचा निकोप विकास होऊ शकत नाही. सहकारी संस्थांसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे ठरवावी लागतात. ही तत्त्वे राज्य सहकारी बँक निश्चित करते आणि त्यांची अंमलबजावणी करून घेण्याचे कार्य शिखर बँक करते. विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांसाठी धोरणात्मक रूपरेषा ठरवून देण्याचे व तिचे पालन करवून घेण्याचे कार्य ही बँक करते.
- ५) **नाणेबाजाराशी संबंध प्रस्थापित करणे :** ग्रामीण भागातील प्राथमिक सहकारी पतसंस्थांचा नाणेबाजाराशी संबंध येत नाही. राज्य सहकारी बँक राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व इतर सहकारी संस्थांच्या राखीव निधीची व अतिरिक्त भांडवल रकमेची गुंतवणूक नाणेबाजारात करते. विविध प्रकारच्या पैशाचे अल्प व मध्यम मुदतीचे व्यवहार करणाऱ्या सर्व संस्थांना दिलेले संयुक्त नाव म्हणजे नाणेबाजार होय. सहकारी क्षेत्राचा व नाणेबाजाराचा संबंध राज्य सहकारी बँके मार्फत येतो. राज्य सहकारी बँक कर्जरोख्याची खरेदी आणि सरकारी योजनात गुंतवणूक करण्याचे कार्य करते. नाणेबाजारातून अल्प मुदतीचे कर्ज काढून आर्थिक टंचाईच्या काळात जिल्हा मध्यवर्ती बँकांना वाटप करते. शेती व्यवहारातून निर्माण झालेल्या कृषी हुंड्या राज्य सहकारी बँक नाणेबाजारात वटविते. तसेच ग्रामीण भागातील सहकारी पतसंस्थांचा नाणेबाजाराशी संबंध प्रस्थापित करण्याचे कार्य करते.
- ६) **बँकिंग सेवा पुरवणे :** सहकारी बँकांचा विस्तार राज्यभर असतो. राज्य सहकारी बँक राज्यातील आपल्या शाखेमार्फत खातेदारांना व सहकारी संस्थांना विविध प्रकारच्या बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देते. धनादेश व हुंड्या वटविणे, एका शाखेकडून दुसऱ्या शाखेकडे पैशाचे स्थानांतर करणे, ड्राफ्ट काढणे इत्यादी सेवा पुरवते. इंटरनेट बँकिंग, टेलीबँकिंग, आर.टी.जी.एस., एन.ई.एफ.टी. या बँकिंग सेवा ही बँक पुरविते.
- ७) **ग्रामीण उद्योगांना कर्जपुरवठा करणे :** ग्रामीण भागात औद्योगिकीकरणास पतपुरवठा करण्याचे कार्य राज्य सहकारी बँक करते. शेतीचा विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण भागात सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूतगिरण्या, शेतीमाल प्रक्रियाउद्योग, हातमाग उद्योग इत्यादी सहकारी उद्योगांना कर्जपुरवठा करते. ग्रामीण भागातील कुटीरोद्योग व लघु उद्योगांमध्ये सहकारी विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी त्यांचे भागभांडवल खरेदी करून त्यांच्या सुरुवातीच्या कार्यात राज्य सहकारी बँक मोठा वाटा उचलते व ग्रामीण विकासात समतोल राखण्याचे कार्य ही बँक करते.
- ८) **कर्जपुरवठ्यात समतोल राखणे :** राज्यातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची सांपत्तिक स्थिती सारखी नसते. भागभांडवल, जमा ठेवी सारख्या नसतात. काही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांकडे भागभांडवल व जमा ठेवींच्या तुलनेत कर्जाची मागणी कमी असते. तर काही जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांकडे शेतीसाठी सुगीच्या हंगामात कर्जाची मागणी वाढते. ज्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे पैसा शिल्लक आहे त्या बँकेकडून भांडवलाची टंचाई असलेल्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेकडे निधी वळविते आणि ज्या व्यवसायात कर्जाची मागणी जास्त आहे त्या व्यवसायाकडे निधीचा प्रवाह वळवून कर्जपुरवठ्यात समतोल साधण्याचे कार्य राज्य सहकारी बँक करते.
- ९) **शाखा विस्तार करणे :** राज्य सहकारी बँकेचे मुख्य कार्यालय मुंबई येथे आहे. राज्यातील वेगवेगळ्या विभागात प्रादेशिक कार्यालये व बँकेच्या शाखा सुरू केल्या आहेत. बँकेच्या शाखेमार्फत बँकिंग सेवा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. कर्ज वितरण व कर्ज वसुली करण्याचे कार्य ही बँक करते.

१०) राज्य सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे : भारतीय रिझर्व्ह बँक ही भारत सरकारची बँक म्हणून कार्य करते त्याप्रमाणे राज्य सहकारी बँक ही राज्य सरकारची बँक म्हणून कार्य करते. राज्य सरकारची आर्थिक धोरणे राबविणे, राज्यातील सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी योग्य दिशा देणे, राज्य सरकारला विकासाचे धोरण निश्चित करताना राज्य सहकारी बँक योग्य सल्ला देते. राज्याच्या कोणत्या विभागात कोणत्या योजना राबविणे गरजेचे आहे याचा सल्ला सरकारला देते. राज्य सहकारी बँकेच्या विकासावर राज्याचा सहकार विकास अवलंबून असतो.

राज्य सहकारी बँक राज्यातील सहकारी बँकांची बँक म्हणून सहकारी धोरणात एकसूत्रता आणण्याचे कार्य करते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या व्यवहारांची तपासणी करून त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवणे त्यांना मार्गदर्शन करणे व त्रिस्तरीय सहकारी पतपुरवठा रचनेत शिखर बँक म्हणून कार्य करते. राज्य सहकारी बँकेच्या कार्यावर राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास अवलंबून असतो.

८.४ राज्य सहकारी बँकेच्या समस्या : (Problems of State Co-operative Bank) :

राज्य सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र संपूर्ण राज्यभर असते. कार्याची व्याप्ती राज्यभर असल्यामुळे या बँकेच्या कामकाजात समस्या निर्माण होतात. राज्य सहकारी बँकेच्या समस्या पुढील प्रमाणे.

- १) अपुरे भांडवल :** राज्य सहकारी बँकेकडे भागभांडवल, ठेवी, राखीव निधी इत्यादीद्वारे जमा होणारे भांडवल अपुरे असते. राज्यातील सर्व सहकारी संस्थांच्या कर्जविषयक मागण्या पूर्ण करण्यासाठी बँकेचे भांडवल अपुरे पडते. राज्य सरकार आणि नाबार्डकडून वारंवार कर्जे घ्यावी लागतात. सभासद संस्थांची संख्या आणि त्यांच्या कर्जाच्या मागणीच्या तुलनेत हे भांडवल अपुरे पडते.
- २) अपुऱ्या ठेवी :** राज्य सहकारी बँक पुरेशा प्रमाणात ठेवी गोळा करण्यात यशस्वी झालेली नाही. बँकेच्या एकूण उलाढालीच्या मानाने बँकेकडील ठेवींचे प्रमाण कमी आहे. सर्वसामान्य व्यक्तींकडून गोळा होणाऱ्या ठेवीचे प्रमाण अत्यल्प आहे.
- ३) सदोष कर्जवाटप पद्धती :** राज्य सहकारी बँक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाना व इतर सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करताना त्यांची आर्थिक स्थिती व कर्ज परतफेडीची क्षमता विचारात न घेता राजकीय दबावाखाली विशिष्ट जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना आणि अर्थक्षम नसणाऱ्या सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करतात. अनेक वेळा रिझर्व्ह बँकेच्या आदेशांचे पालन न करता कर्ज वाटप केले जाते.
- ४) वाढती थकबाकी :** राज्य सहकारी बँकेची थकबाकी सतत वाढत आहे. सदोष कर्जवाटप, कर्जवापराकडे दुर्लक्ष, कर्जवसुलीचे अपुरे प्रयत्न, राजकीय दबावामुळे कर्ज वसुलीत येणारे अडथळे इत्यादींमुळे थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. कर्जवसुलीकडे लक्ष न दिल्यामुळे राज्य सहकारी बँकेच्या सभासद संस्था आर्थिक अडचणीत आल्या.
- ५) अपुरे देखरेख व नियंत्रण :** राज्य सहकारी बँक राज्यातील सहकारी संस्थांवर देखरेख व नियंत्रण ठेवण्यात अयशस्वी झाली आहे. राज्य सहकारी बँकेकडे पुरेशा प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग उपलब्ध नसल्याने जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कामकाजावर देखरेख ठेवता येत नाही. तपासणी अधिकाऱ्यांची संख्या कमी असल्यामुळे तपासणी योग्यरित्या केली जात नाही. तपासणीमध्ये दाखविलेले दोष दूर केले की नाही याकडे लक्ष दिले जात नाही.
- ६) अयोग्य गुंतवणूक :** राज्य सहकारी बँक आपले गुंतवणूक धोरण काळजीपूर्वक आखत नाही. राज्य सहकारी बँकेवर सहकारी संस्थांच्या भाग भांडवल खरेदीत मोठी गुंतवणूक करण्यासाठी राजकीय दबाव येतो. त्यामुळे भागभांडवल खरेदीमध्ये बँकेचा बराचसा पैसा अडकून पडतो. निधीची अयोग्य गुंतवणूक केल्यामुळे बँक अडचणीत येते.
- ७) नियोजनाचा अभाव :** राज्य सहकारी बँक गुंतवणूक व कर्जपुरवठा करताना नियोजनपूर्वक धोरण आखताना दिसत नाही. दीर्घकाळात उपयुक्त होईल असे कर्जपुरवठ्याचे व कर्जवसुलीचे नियोजन न केल्यामुळे राज्याच्या विकासावर अनिष्ट परिणाम झालेला आहे.

- ८) **मध्यम मुदतीच्या कर्जाकडे दुर्लक्ष** : राज्य सहकारी बँकेला नाबार्डकडून कर्जपुरवठा केला जातो. परंतु ही बँक बऱ्याच वेळा मध्यमकालीन कर्जाची रक्कम पूर्णपणे उचलत नाही. त्यामुळे सभासद संस्थांना मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा होत नाही. ही बँक राज्यातील मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कर्जविषयक गरजांचा अभ्यास करित नाही. त्यामुळे कर्ज नियोजनाचे धोरण यशस्वी होत नाही.
- ९) **सदोष कार्यपद्धती** : राज्य सहकारी बँक राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना दिलेल्या कर्जाच्या वापरावर व वसुलीवर योग्यप्रकारे नियंत्रण ठेवू शकली नाही. कर्ज वाटपासंबंधीचे निर्णय संचालक मंडळ घेत असते. प्रत्येक संचालक आपल्या भागातील सहकारी संस्थांना अधिकाधिक कर्जपुरवठा व्हावा म्हणून प्रयत्न करतो त्यामुळे राज्यात सहकार क्षेत्राचा समतोल विकास होत नाही.
- १०) **अकार्यक्षम व्यवस्थापन** : राज्य सहकारी बँकेचे व्यवस्थापन अकार्यक्षम आढळते. अधिकारी वर्गाला सहकारी तत्त्वाचे पुरेसे ज्ञान व अनुभव नसल्यामुळे आणि कर्मचारी वर्गावर राजकीय दबाव व दडपण असल्यामुळे व्यवस्थापन कार्यक्षम होत नाही. राज्य सहकारी बँकेने वैयक्तिक कर्जे देऊ नये असे अभिप्रेत आहे. परंतु राज्य सहकारी बँकेने वैयक्तिक कर्जे दिलेली आहेत.
- ८.५ राज्य सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय (Remedies on Problems of State Co-operative Bank):**
- राज्य सहकारी बँक ही राज्यातील सहकारी क्षेत्राची प्रमुख अर्थवाहिनी म्हणून कार्य करते. राज्य सहकारी बँकेचे कार्य संपूर्ण राज्यभर असल्यामुळे तिच्या कामकाजात समस्या येतात. राज्य सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय पुढील प्रमाणे
- १) **भांडवल उभारणीवर भर** : राज्य सहकारी बँकेने भांडवल वाढीसाठी प्रयत्न केले पाहिजे. भाग व कर्जरोखे विक्रीस काढावेत. ठेवी गोळा कराव्यात. भागभांडवल वाढविण्यासाठी सभासद नोंदणी मोहीम हाती घ्यावी. सरकारने कर्मचारी वेतनासाठी विशेष अनुदान दिल्यास भांडवलात वाढ होईल.
- २) **ठेवी वाढविणे** : राज्य सहकारी बँकेने संस्था व व्यक्ती यांच्यासाठी आकर्षक ठेव योजना तयार कराव्यात. ठेवीदारांना विनाविलंब व तत्पर सेवा देऊन ठेवीत वाढ करावी. ठेवीवर आकर्षक व्याजदर द्यावा.
- ३) **योग्य कर्जवाटप पद्धती** : राज्य सहकारी बँकेने राजकीय प्रभाव व वशिला याला बळी न पडता कर्ज मंजूर करावीत. कर्जाची गरज, परतफेड क्षमता, कागदपत्रांची योग्य छाननी, योग्य तारण इत्यादी गोष्टींचा अभ्यास करून कर्जप्रकरणे मंजूर करावीत. सरसकट कर्जाची प्रकरणे मंजूर करू नयेत.
- ४) **कर्जवसुलीवर भर** : राज्य सहकारी बँकेने कर्जाची वसुली करताना राजकीय दबावाचा विचार न करता कर्ज वसुलीसाठी कडक धोरणांचा अवलंब करावा. थकीत जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व इतर सहकारी संस्थांच्या सोयी सवलती बंद कराव्यात. थकबाकीदार संस्थांवर कायदेशीर कारवाई करावी.
- ५) **प्रभावी देखरेख व नियंत्रण** : राज्य सहकारी बँकेने जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कार्यावर नियंत्रण व देखरेख ठेवण्यासाठी तज्ज्ञ प्रशिक्षित अधिकारी वर्ग यांची संख्या वाढवून बँकेच्या कामकाजाची तपासणी करावी. तपासणी केल्यानंतर तपासणीमधील दोष दूर केले किंवा नाही याकडे लक्ष द्यावे.
- ६) **योग्य गुंतवणूक** : राज्य सहकारी बँकेने गुंतवणूक धोरण काळजीपूर्वक तयार करावे. बँकेने आपल्याकडील भागभांडवल, राखीव निधी, ठेवी यांची गुंतवणूक करताना सहकारी संस्थांची आर्थिक स्थिती, विकासाची गरज, उत्पादकता इत्यादी गोष्टींचा विचार करून निधीची योग्य ठिकाणी गुंतवणूक करावी.

- ७) **कामकाजाचे नियोजन :** राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची व इतर मोठ्या सहकारी संस्थांची कर्जाची गरज व सहकार क्षेत्राचा विकास यांची पाहणी करून पतपुरवठ्याचे नियोजन करावे. जिल्ह्यातील सहकारी संस्थेप्रमाणे पतयोजना तयार करून कर्जवाटपाचे नियोजन करावे.
- ८) **कार्यपद्धतीत सुधारणा :** राज्य सहकारी बँकेने पतपुरवठ्याचे नियोजन करून कर्ज मंजूर करताना संस्थांची अर्थक्षमता, प्रकल्प अहवाल, संस्थेच्या प्रगतीची वाटचाल इत्यादी बाबींची सखोल चौकशी करून कर्ज मंजूर करावे. कर्जाची वसुली झाली अशी कागदोपत्री नोंद न करता प्रत्यक्ष कर्जाची वसुली करावी.
- ९) **कार्यक्षम व्यवस्थापन :** राज्य सहकारी बँकेने आपली कार्ये कार्यक्षम होण्यासाठी तज्ज्ञ प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग व अधिकारी वर्ग नेमावा. कर्मचारी व अधिकारी यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी. आवश्यक तिथे संगणकीय ज्ञान असणारे अधिकारी नेमावेत.
- १०) **समतोल विकास :** राज्यातील सर्व भागातील सहकारी संस्थांचा समतोल विकास होण्यासाठी सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना समान कर्ज वाटपाचे धोरण अवलंबवावे. कर्ज मागणी प्रकरणे विनाविलंब निकालात काढावीत. कर्ज प्रकरणे मंजुरीसाठी मुदत निश्चित करावी व मंजूर झालेली कर्ज प्रकरणे त्वरित देण्याची व्यवस्था करावी. त्यामुळे राज्याचा सहकार क्षेत्राचा समतोल विकास होईल.

राज्यातील सहकार चळवळीच्या विकासात शिखर बँकेचे योगदान मोठे आहे. सहकार चळवळीच्या भविष्यकालीन निकोप वाढीसाठी बँकेच्या कार्यपद्धतीतील समस्यावर उपाय योजणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शिखर बँकेने शाखाविस्तार करून कर्मचारी व अधिकारी यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ केल्यास तिच्या कार्यात यशस्वी होईल.

● **नागरी सहकारी बँक, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व राज्य सहकारी बँक यातील तुलनात्मक अभ्यास**

अ. नं.	मुद्दे	नागरी सहकारी बँक	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक	राज्य सहकारी बँक
१	अर्थ	शहरी व निमशहरी भागात स्थापन झालेली प्राथमिक सहकारी बँक म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय.	जिल्ह्यातील प्राथमिक पतपुरवठा व इतर सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करून त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणारी बँक म्हणजे जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक होय.	राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना कर्जपुरवठा करून त्यांच्या कार्यावर नियंत्रण ठेवणारी बँक म्हणजे राज्य सहकारी बँक होय.
२	उद्देश	शहरातील पगारदार, मध्यवर्गीय, छोटे व्यापारी, कारागीर, लघुउद्योजक इत्यादींना कर्जपुरवठा करणे हा या बँकेचा उद्देश असतो.	जिल्ह्यातील प्राथमिक पतपुरवठा सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करणे हा या बँकेचा उद्देश असतो.	राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना व सहकारी प्रक्रिया संस्थांना कर्जपुरवठा करणे हा या बँकेचा उद्देश असतो.
३	सभासदत्व	पगारदार, लहान व्यापारी, मध्यमवर्गीय, कारागीर इ. व्यक्तींना या बँकेचे सभासदत्व दिले जाते.	प्राथमिक सहकारी पतसंस्था व इतर सहकारी संस्थांना या बँकेचे सभासदत्व दिले जाते.	राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, सहकारी प्रक्रिया संस्था व राज्यपातळीवरील इतर प्रकारच्या सहकारी संस्थांना या बँकेचे सभासदत्व दिले जाते.

४	कार्यक्षेत्र	नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र शहरापुरते मर्यादित असते.	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र जिल्ह्यापुरते मर्यादित असते.	राज्य सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र राज्यापुरते मर्यादित असते.
५	पतपुरवठा रचनेतील स्थान	नागरी सहकारी बँक प्राथमिक स्तरावर कार्य करते.	जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक जिल्हा स्तरावर कार्य करते.	राज्य सहकारी बँक राज्य स्तरावर कार्य करते.
६	प्रमुख कार्ये	शहरी व निमशहरी भागातील जनतेकडून ठेवी स्वीकारणे, कर्जपुरवठा करणे, हुंड्या वटविणे, सुरक्षित खण पुरविणे, प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे, आधुनिक बँकिंग सुविधा पुरविणे इत्यादी कार्ये ही बँक पार पाडते.	जिल्ह्यातील सहकारी संस्था व व्यक्तींच्या ठेवी स्वीकारणे, कर्जपुरवठा करणे, प्राथमिक सहकारी पतसंस्थेवर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, जिल्हा सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे, जिल्ह्यातील सहकारी संस्थांची बँक इत्यादी कार्ये ही बँक पार पाडते.	राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना कर्जपुरवठा करणे, कर्जपुरवठ्यात समतोल राखणे, मध्यवर्ती सहकारी बँकावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे राज्य सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे, राज्यातील सहकारी बँकांची बँक इत्यादी कार्ये ही बँक पार पाडते.

८.६ सारांश

भारतातील सहकारी पतपुरवठ्याची रचना त्रिस्तरीय आहे. गावपातळीवर सहकारी पतपुरवठा संस्था, जिल्हापातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका तर राज्यपातळीवर राज्य सहकारी बँक कार्य करते. महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ही महाराष्ट्रातील शिखर सहकारी बँक आहे. सन १९१४ मध्ये मॅक्लेगन समितीची स्थापना झाल्यानंतर या समितीने सन १९१५ मध्ये आपल्या अहवालात भारतात शिखर सहकारी बँकेची आवश्यकता प्रतिपादन केली. ही बँक महाराष्ट्रातील पतपुरवठा रचनेतील सर्वोच्च पातळीवर कार्ये करते म्हणून तिला शिखर बँक (Apex Bank) म्हणतात.

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना कर्ज पुरवठा करणे आणि त्यांच्या कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणाऱ्या बँकेला राज्य सहकारी बँक (शिखर बँक) म्हणतात.

● राज्य सहकारी बँकेची कार्ये :

- १) ठेवी स्वीकारणे
- २) सहकारी संस्थांना कर्जपुरवठा करणे
- ३) कर्जाच्या वापरावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे
- ४) सहकारी संस्थांच्या कार्यात एकसूत्रता आणणे
- ५) नाणेबाजाराशी संबंध प्रस्थापित करणे
- ६) बँकिंग सेवा पुरवणे
- ७) ग्रामीण उद्योगांना कर्जपुरवठा करणे
- ८) कर्जपुरवठ्यात समतोल राखणे
- ९) शाखा विस्तार करणे
- १०) राज्य सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे

● राज्य सहकारी बँकेच्या समस्या :

- १) अपुरे भांडवल
- २) अपुऱ्या ठेवी
- ३) सदोष कर्जवाटप पद्धती
- ४) वाढती थकबाकी

ब) योग्य जोड्या जुळवा.

‘अ’ गट	‘ब’ गट
अ) शिखर बँक	१) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका
ब) राज्य सहकारी बँकेची प्रमुख समस्या	२) पुणे
क) राज्य सहकारी बँकेचे मुख्य कार्यालय	३) १९१४
ड) मॅक्लेगन समिती स्थापना	४) राज्य स्तर
इ) राज्य सहकारी बँकेचे सभासद	५) मुंबई
	६) जिल्हा स्तर
	७) १९५१
	८) जादा भांडवल
	९) वाढती थकबाकी
	१०) नागरी सहकारी बँका

क) खालील विधानांसाठी एक शब्द / शब्दसमूह लिहा.

- १) सहकारी पतपुरवठ्याच्या रचनेतील राज्यातील सर्वोच्च बँक.
- २) राज्य सहकारी बँकेची सभासद बँक.
- ३) राज्य सहकारी बँकेला कर्जपुरवठा करणारी बँक.
- ४) राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांची बँक.
- ५) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांवर नियंत्रण व नियमन करणारी बँक.

ड) खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) राज्य सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र देशभर असते.
- २) राज्य सहकारी बँक शेतकऱ्यांना प्रत्यक्ष कर्जपुरवठा करते.
- ३) राज्य सहकारी बँक ही शिखर बँक आहे.
- ४) राज्यातील सहकारी चळवळीच्या विकासाची जबाबदारी शिखर बँकेवर असते.
- ५) प्रत्येक राज्यासाठी एक राज्य सहकारी बँक असते.

इ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) राज्य सहकारी बँक ही ----- बँकेला कर्जपुरवठा करते.
- २) राज्य सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र ----- स्तरावर असते.
- ३) राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास ----- बँकेवर अवलंबून असतो.
- ४) राज्य सहकारी बँक ----- बँकेवर नियंत्रण ठेवते.
- ५) महाराष्ट्रातील सहकारी पतपुरवठ्याची रचना ----- स्तरीय आहे.

फ) अचूक पर्याय निवडा.

१) <input type="text"/>	राज्य स्तर
२) राज्य सहकारी बँकेचे सभासद	<input type="text"/>
३) <input type="text"/>	मॅक्लेगन समिती
४) राज्य सहकारी बँकेची समस्या	<input type="text"/>
५) <input type="text"/>	सहकारी पतपुरवठा रचना

सन १९१४ , जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, त्रिस्तरीय, राज्य सहकारी बँक, वाढती थकबाकी

ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) राज्य सहकारी बँक म्हणजे काय ?
- २) कर्जपुरवठ्यात समतोल राखणे म्हणजे काय ?
- ३) नाणेबाजार म्हणजे काय ?
- ४) राज्य सहकारी बँक कोणकोणत्या प्रकारच्या ठेवी स्वीकारते ?
- ५) सदोष कर्जवाटप पद्धती म्हणजे काय ?

ह) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेचे मुख्य कार्यालय पुणे येथे आहे.
- २) राज्य सहकारी बँक नागरी सहकारी बँकेवर नियंत्रण ठेवते.
- ३) राज्य सहकारी बँक जिल्हा पातळीवर कार्य करते.
- ४) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना नागरी सहकारी बँकेमार्फत कर्जपुरवठा होतो.
- ५) जिल्हा सहकारी बँक ही राज्याची शिखर बँक आहे.

प्र.२ खालील संज्ञा स्पष्ट करा.

- १) शिखर बँक
- २) नाणेबाजार
- ३) थकबाकी
- ४) वैयक्तिक कर्जे

प्र.३ स्वमत लिहा / उपयोजनावर आधारित प्रश्न.

- १) महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या कार्यावर राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास अवलंबून असतो.
- २) राज्य सहकारी बँकेमुळे राज्यातील पतपुरवठ्यात समतोल राखला जातो.

प्र.४ फरक स्पष्ट करा.

- १) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक व राज्य सहकारी बँक
- २) नागरी सहकारी बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक
- ३) राज्य सहकारी बँक व नागरी सहकारी बँक

प्र.५ टीपा लिहा.

- १) राज्य सहकारी बँकेची कार्ये
- २) राज्य सहकारी बँकेच्या समस्या
- ३) राज्य सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय

प्र.६ कारणे द्या.

- १) राज्य सहकारी बँक ही सहकारी पतपुरवठा रचनेतील सर्वोच्च बँक आहे.
- २) राज्यातील सहकारी चळवळीचा विकास राज्य सहकारी बँकेच्या कार्यावर अवलंबून असतो.
- ३) राज्य सहकारी बँक जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या कार्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवते.
- ४) राज्य सहकारी बँक हा सहकार क्षेत्राला नाणेबाजाराशी जोडणारा दुवा आहे.
- ५) राज्य सहकारी बँकेची थकबाकी ही एक गंभीर समस्या आहे.

प्र.७ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) राज्य सहकारी बँकेची कार्ये विशद करा.
- २) राज्य सहकारी बँकेच्या समस्या विशद करा
- ३) राज्य सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय लिहा.

प्र.८ दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) राज्य सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय सविस्तर लिहा.
- २) राज्य सहकारी बँकेची व्याख्या सांगून समस्या स्पष्ट करा.
- ३) राज्य सहकारी बँकेचा अर्थ सांगून कार्ये स्पष्ट करा.

